

The Legal and Judicial Functions of Fire Temples in Ferdowsi's Shahnameh

Somayeh Ershadi*

Abstract

In addition to their religious status, fire temples in the Shahnameh have other functions, including legal, statutory, and judicial. The references in this regard indicate the importance of the role and position of fire temples as a part of important centers for law enforcement and judicial affairs, fulfilling juridical-legal obligations, and also the very deep bond between the laws and the punishments issued by kings with religious approaches and attitudes. using descriptive- analytical method, will examine the role of fire temples in the context of "judicial rules," "social contracts," and "religious covenants" The results indicate that, in the Shahnameh, there is a deep connection between economic-political and jurisprudential -legal as well as judicial functions of fire temples, and also the fact that fire temples were counted as suitable platforms for the fulfillment of religious and social obligations (endowments, making vows and oaths), and prevention of crimes and its reduction, which is clearly evident in the politics of Sassanid kings of the Shahnameh. On the other hand, fire temples were places for removing social and jurisprudence aspects of sin and crime from individuals (sinners or criminals). They were also a place for forgiveness of the souls of the deceased, which has been carried out in the form of various punishments, as well as atonements and endowment in Shahnameh, both of which are customary in financial (cash and non-cash) and non-financial (punishment of sinners/criminals) forms.

Keywords: Fire temple, Law, Crime, Punishment, Atonement, Endowment, Ferdowsi's Shahnameh.

* Ph.D. in Persian language and literature, Islamic Azad University, Karaj Branch, karaj, Iran,
ershadi.s92@gmail.com

Date received: 18/03/2024, Date of acceptance: 07/07/2024

Introduction

In the past, legal approaches and judicial rules had very deep connections with the religious beliefs of societies, and religious centers had an important role in drafting and implementing laws. What is obtained from surveying the Shahnameh, Zoroastrian legal works, in particular "Madian Hazardadestan" and other historical sources about fire temples, clearly indicates that these centers were jurisprudential, legal and statutory places for the implementation of many judicial orders and laws, as well as customary and religious rules governing society, and common contracts between individuals (especially contracts and their validity). Meanwhile, the role of the kings of Shahnameh and their orders as well as punishments that were tied to fire temples are very interesting.

Materials & Methods

Using descriptive analysis methods, the current article will demonstrate the role of fire temples from the Shahnameh in the context of "judicial rules," "social contracts," and "religious covenants".

Discussion & Result

The legal, statutory, and judicial functions of fire temples in the Shahnameh include:

1. Judicial punishment and decriminalization:

Sending the criminal to the fire temple to repent and apologize is one of those punishments in Shahnameh, whose implementation is directly related to the fire temples: it means that in the punitive and arousal aspects of the punishment, taking advantage of the capacity of religious beliefs and arousing religious conscience in the sinner (due to sin, remorse, and afterlife issues) or social criminal (due to the committed crime) is seen. Additionally, in some of the crimes of the Shahnameh, the guilt and the fear of their afterlife punishment are discussed. In these cases, individuals, in order to repent and seek forgiveness from the One God, try to reduce the gravity of their sin and remorse by donating property and gifts to fire temples, or to give peace to the soul of the deceased, of which three examples can be seen in the Shahnameh.

2. Tax supervision and its connection with fire temples:

Shahnameh's hints imply the relationship of Mobadan and fire temples with judicial arbitration in various sectors including, inspections and issuance of tax penalties.

3 Abstract

3. Paying vows and endowments to fire temples

In the Shahnameh, there are various examples of financial endowments (cash and non-cash) to fire temples, according to which kings and other individuals presented gifts to fire temples for reasons and excuses such as "thanksgiving", "paying a vow", "victory", "torment of conscience" and "joy of the soul of the deceased". The assignment of human resources (captives) to serve in fire temples is also among the non-financial endowments of the Shahnameh, according to which kings, after winning wars, presented many captives to work in fire temples, which was partly due to gratitude for the victory in battle and paying a vow.

4. Judicial aspect of the contract and oath to the fire or fire temples and the fire test:

The importance and judicial validity of the "oath" (taking an oath), which is one of the fixed principles in judicial courts and customary contracts of ancient times, is mentioned in abundance in the Shahnameh, indicating the very deep connection between religious attitudes and customary beliefs with legal and judicial principles and courts, and the necessity and method of implementing laws and punishments.

Conclusion

Surveying the king's judicial reactions and their penal policies towards the committed crimes (in order to decriminalize and accept the repentance of sinners), clarifies the importance of the role and sanctity of fire temples and the capacity of these centers in preventing or reducing the occurrence of crimes. In addition to the aforementioned cases, the kings' "expiation", "endowment" and "paying vows" towards fire temples indicate a deep connection between various functions of fire temples, especially economic function, juridical function, and legal function.

Bibliography

Torah

Ibn Hawqal, Abolqasem, (1939), Surt- alarze, Second Edition, Leiden: Braille.[in Persian]

Ibn Khordadbeh, (1992), Masalek and Mamalek, translated by Saeed Khakrand, Tehran: Institute of Historical Studies and Publications of the mirasmelal [in Persian]

Ahmadi, Ashraf, (1966), Law and Justice in the Ancient Iranian Empire, Tehran: Ishraghi Bookstore. [in Persian]

Ershadi, Somayeh, (2016), Human rights in Ferdowsi's Shahnameh, doctoral. [in Persian]

dissertation, supervisor: Ahmad Zakeri, Islamic Azad University, Karaj branch. [in Persian]

- Akbarzadeh, Dariush, (2006), *Kartir Mobad Mobadan Stone Inscriptions*, Tehran: Pazineh Publications. [in Persian]
- Badamchi, Hossein, (2014), "Apprenticeship contracts in Babylon during the Achaemenid era", *Iranian studies*, fifth year, spring and summer, number 1, pp. 48-33. [in Persian]
- Badamchi, Hossein, (2016), *Hammurabi's Law*, Tehran: Negah moaser Publications.[in Persian]
- Balami .Abu Ali Muhammad. (1975). *Tarikh Balami*, edited by Malek al-Sho'arai Bahar, Volume Two, Tehran: Zavar Publications.[in Persian]
- Boyce, Mary, (1995), *History of Zoroastrianism*, translated by Homayoun Saneti-zadeh, Tehran: Tos Publications. [in Persian]
- Biruni, Aburihan, (2007), *The Works of Al-Baqiyya*, translated by Akbar Dana Sarasht, Tehran: Ibn Sina Publications. [in Persian]
- Dhabhar, E.B.N. (ed.), 1909, *Saddar Nasr and Saddar Bundehehsh*, Trustees of the Parsee Punchayet Funds and Properties, Bombay .
- Pourdavoud, Ebrahim, (1942), "Oath", *Mehr Iran Magazine*, 7th year, numbers 5 and 6, Bahman and Esfand, pp. 281-292 [in Persian]
- Pourdavoud, Ebrahim, (n.d), *Avesta Book*, Iranian Zoroastrian Association Publication Series, Bombay. [in Persian]
- T. Rass, Martha and others, (2001), "Laws of Eshnoona: Relics of ancient jurists, translated by Hossein Badamchi, *Journal of Judicial Law*, No. 37. [in Persian]
- Toqiyat Kasri Anoushirvan, (2008), written by Mohammad Jalaluddin Tabatabai Zavari, translated by Haj Hossein Nakhjovani, Tehran: Shafi'i Publishing. [in Persian]
- Tha'alabi Neishabouri, Abdol Malik bin-Mohammed-bin-Ismail, (1989), *Tarikh Tha'albi*, with a foreword by Mojtaba Minowi and an introduction and translation by Mohammad Fazaeli, Tehran: gatre publishing. [in Persian]
- Khaleghi Mutlaq, Jalal, (2012), *Shahnameh Notes*, Volume 10, Tehran: Center for Islamic Iranian Encyclopaedia (Iranian Islamic Research Center). [in Persian]
- Khatibi, Abolfazl, (2013), "Choose older or more correct?" (2)", *Ancient Iran Letter*, fourth year, spring and summer, number 1, pp. 57-23. [in Persian]
- Dadestan Dinik, (2017), introduction, transliteration and Persian translation and notes: Mahshid Mirfakhrai, part 2 (questions 41 to 92), Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Durant, Will, (1991), *History of Civilization; Mashreq-Zmin*, Civilization Gahvarah, vol.1, translated by Ahmad Aram, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Narrated by Azarfarnabh Farrokhzadan, (2005), proofreader and translator: Hassan Rezaei Bagh-Bidi, Tehran: Center for Islamic Encyclopaedia. [in Persian]
- The Narrative of Omid Ashohishtan, (1997), translated by Nezhat Safai Esfahani, Tehran: markaz publishing. [in Persian]

5 Abstract

- Soltani Abri, Mohammad Sajid, (2019), Anthropological analysis of the functions of fire temples of the Sassanid era, (Master's thesis), Supervisor: Mohammad Homayoun Sepehr, Advisor: Katayoun Mazdapour, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Faculty of Psychology and Social Sciences, Department of Social Sciences. [in Persian]
- Sin Lian, Jan, (2006), Ancient texts about the history of relations between China and Iran: from Parthian times to Timurid Shahrukh, translated by John Hun Nin, Tehran: Language and Dialect Research Institute. [in Persian]
- Sharp, Ralph Norman, (n.d), Decrees of the Achaemenid Emperors, Tehran: Central Council of Imperial Festivals of Iran. [in Persian]
- Tabatabaei Lotfi, Esmat Al-Sadat - Roshni, Mahmoud, (2011), "The Rule of Tasbib and its Relationship with the Rule of Loss", Philosophical Jurisprudence Studies, Fall, second year, number 7. [in Persian]
- Fry, Richard Nelson, (1998), Iran's Ancient Heritage, translated by Masoud Rajab-Nia, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [in Persian]
- Ferdowsi, Hakim Abulqasem, (2019), Shahnameh, Edited by: Jalal Khaleghi Motlaq, Part I to II (four volumes), Tehran: Sokhon Publishing. [in Persian]
- The eighth book of Dinkord, (2017), transliteration, translation and notes by Mohsen Nazari Farsani, Tehran: Forohar Publications. [in Persian]
- Christian Sen, Arthur, (2006), Iran during the Sassanid era, translated by Rashid Yasmi, Tehran: Saade Masares Publications. [in Persian]
- Kazzazi, Mirjalaluddin, (2011), Nameyeh bastan: Editing and Report of Ferdowsi's Shahnameh, Vol. 8, Tehran: Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books (Samt). [in Persian]
- Lukonin, V.G. (1971), Sassanid Iranian Civilization, translated by Inayatullah Reza, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [in Persian]
- Madian Hazardadestan (A Thousand Legal Opinions), (1391), Farrokh Mard Behraman, Saeed Arian Research, Tehran: Scientific Publication. [in Persian]
- Majidzadeh, Youssef, (2000), Mesopotamian History and Civilization, vol. 2, Tehran: Academic Publishing Center. [in Persian]
- Mirzaei, Ali-Asghar, (2008), "Political, social and economic function of fire temples in the Sasanian era", Researches of Historical Sciences, Year 1, Number 2, pp. 123-137. [in Persian]
- Nasraleh Zadeh, Siros, (2018), Middle Sasanian and Post-Sasanian Persian Private Inscriptions (Graves, Memorials), Vol. 1, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Hintz, Walter, (2004), The Lost World of Ilam, translated by Firoz Firouznia, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Hinels, John, (1989), Knowledge of Iranian Mythology, translated by Jale Amoozgar and Ahmad Tafazoli, Babel Library and Cheshme Publishing House. [in Persian]
- Vendidad, (1989), written by James Darmstetter, translated by Musa Javan, Tehran: Donyay Kitab Publishing. [in Persian]

Vendidad, (2006), translation and research: Hashem Razi, vol. 1, Tehran: Behjat Publications.

Weishofer, Yosef, (2014), Ancient Iran, translated by Morteza Saqibfar, Tehran: Qoqnoos Publications. [in Persian]

Yarshater, Ehsan and others, (1998), History of Iran; From the Seleucids to the collapse of the Sasanian government, vol. 3, part 2, translated by Hassan Anoushe, Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]

Yazdani-Rad, Ali, (2021), "Religious and social function of fire and fire temple in ancient Iranian culture", Historical Researches of Iran and Islam, Volume 15, Number 28, pp. 317-344. [in Persian]

کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی

سمیه ارشادی*

چکیده

آتشکده‌ها در شاهنامه، افزون‌بر جایگاه دینی خود از کارکردهای دیگری ازجمله کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی نیز برخوردارند. اشاراتی که در این باره وجود دارد از اهمیت نقش و جایگاه آتشکده‌ها به‌عنوان بخشی از مراکز مهم اجرای قانون و امور قضایی، عمل به تعهدات فقهی-حقوقی، و پیوستگی فراوان میان قوانین و مجازات‌های صادره از سوی شاهان با رویکردهای مذهبی خبر می‌دهد. مقاله پیش‌رو با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نقش آتشکده‌ها در زمینه «قواعد قضایی»، «قراردادهای اجتماعی» و «پیمان‌های دینی» براساس اشارات شاهنامه خواهد پرداخت. نتایج پژوهش بیانگر آن است که در شاهنامه، پیوند عمیقی میان کارکردهای اقتصادی-سیاسی آتشکده‌ها با کارکرد فقهی-حقوقی، قضایی وجود دارد و آتشکده‌ها، بستر مناسبی برای عمل به تعهدات دینی و اجتماعی (وقف، آدای نذر و سوگند)، و پیشگیری از وقوع جرائم و یا کاهش آن‌ها به‌شمار می‌آیند که این مهم، در سیاست شاهان ساسانی شاهنامه به‌روشنی آشکار است؛ از طرفی، آتشکده‌ها محل‌هایی برای زدودن جنبه اجتماعی و فقهی گناه و جرم از افراد (گناهکار/ مجرم)، یا آمرزش روان درگذشتگان بوده‌اند که این امر در قالب مجازات‌های گوناگون، و همچنین کفاره و وقف در شاهنامه انجام می‌گیرد که هر دو این موارد، به‌صورت مالی (نقدی و غیرنقدی) و غیرمالی (تنبيه گناهکار/ مجرم) مرسوم‌اند.

کلیدواژه‌ها: آتشکده، قانون، جرم، مجازات، کفاره، وقف، شاهنامه فردوسی.

* دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج، کرج، ایران، ershadi.s92@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۷

۱. مقدمه

در گذشته، میان احکام و الزامات مذهبی با رویکردهای قانونی و نگرش‌ها و قواعد عرفی میان مردم، پیوندی بسیار عمیق وجود داشت و مفاهیم حقوقی و قضایی جوامع با باورهای دینی و اعتقاد به کیفر و مجازات الهی ارتباطی ناگسستنی داشتند که میزان شدت و ضعف آن نیز متأثر از عوامل مختلف، متفاوت بود؛ بر این اساس، نقش مراکز دینی در تدوین و اجرای قوانین عرفی، اجتماعی و مذهبی در کهن‌ترین نظام‌های جزایی و حقوقی، امری انکارناپذیر به‌شمار می‌آید؛ همچنان‌که محاکم قضایی بابل تا زمان حمورابی در معابد برگزار می‌شدند و قضاوت‌ها نیز زیر نظر کاهنان انجام می‌یافتند (دورانت، ۱۳۷۰، ج ۱: ۲۷۳)؛ از آن جمله در زمینه دعاوی حقوقی یا تضمین اعتبار مذاکرات و پیمان‌ها (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۱۷۸). در عیلام نیز بیشتر محاکمات عیلامی در باغ معبد خدای خورشید «ناهونته» صورت می‌گرفت (هینتس، ۱۳۸۳: ۱۲۴). در ایران باستان هم نیایش‌گاه‌ها و آتشکده‌ها به‌عنوان مهم‌ترین پایگاه‌های دینی، نقش پررنگی را در بسیاری از مناسبات سیاسی، اقتصادی، عرفی، قوانین اجتماعی، حقوقی و قضایی ایفا می‌کردند که نمودهای آن به‌خصوص در روزگار ساسانی به‌روشنی آشکار است؛ همچنان‌که مکتوبات تاریخی چین از حفظ و نگهداری اسناد قانونی زرتشتی در آتشکده‌ها حکایت دارند که تمامی امور قضایی، براساس این اسناد حکم می‌شدند (سین لیان، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

آنچه از بررسی شاهنامه، آثار حقوقی زرتشتی، به‌ویژه «مادیان هزاردادستان» و سایر منابع تاریخی در مورد آتشکده‌ها به‌دست می‌آید، به‌روشنی نشان‌دهنده آن است که این مراکز در گذشته، تنها نقش مذهبی، سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی^۱ نداشتند، بلکه محل‌هایی فقهی-حقوقی و قانونی برای اجرای بسیاری از دستورات و قوانین قضایی و نیز قواعد عرفی-مذهبی حاکم بر جامعه، و همچنین قراردادهای معمول میان افراد (به‌ویژه پیمان‌ها و استواری آن‌ها) بوده‌اند؛ بر این مبنا، می‌توان گفت که میان فرمان‌ها و قوانین شاهان، و همچنین بسیاری از ساختارهای حقوقی و قانونی و محاکم دادگستری و کارگزاران قضایی، با آتش، آتشکده، موبدان و هنجارهای دینی، ارتباطی عمیق و دوسویه وجود داشت؛ به‌ویژه نقش موبدان که تأثیر و اهمیت آنان در ساختار قضایی دوره ساسانی انکارناپذیر است؛ همچنان‌که به اشاره «مادیان هزاردادستان»، موبد موبدان در جایگاه عالی‌ترین مقام قضایی، رأی‌اش حتی از «ور» نیز نافذتر بوده است (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۳۵۹). اهمیت مقام موبدان در شاهنامه نیز در داستان «مانی و مزدک» (فردوسی، ۱۳۹۸: ۴۴۳/۳ و ۶۱۸/۴) و سایر اشاراتی که در این مقاله آورده خواهد شد، کاملاً آشکار است. این امر ناشی از پیوند عمیق مذهب و سیاست در این دوره

است که پیرو رویکردهای اردشیر در ساختارهای نظام شاهی تعریف شده بود: «نه بی‌تخت شاهی ست دینی به پای / نه بی‌دین بُود، شهریاری به جای» (فردوسی، ۱۳۹۸: ۳/۳۹۴). از طرفی هم، تقدس شاهان در جایگاه نماینده ایزد، سبب می‌گشت که پذیرش و اجرای قوانین و دستورات ایشان، جزوی از بایدها و الزامات مذهبی-سیاسی کشور باشد؛ به‌خصوص آنکه برخی از این فرمان‌ها هم با آتش، آتشکده و قوانین موبدان، گره خورده بود که در این صورت، هشدارها و قوانین صادره شاهان از لزوم اجرایی بیشتر و بهتری هم برخوردار می‌شد.

۲. پیشینه پژوهش

پیش از این در مورد آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی پژوهش‌هایی نگاشته شده، اما تاکنون به کارکرد مورد نظر پرداختی نشده است. در میان منابع زرتشتی، منابع تاریخی دوره اسلامی، و اشارات تاریخ‌نویسان گذشته هم، تلاش نگارنده برای به دست آوردن آگاهی‌هایی در این‌باره، نتیجه بسیار اندکی را دربرداشت و جز چند مورد ناچیز، موارد دیگری به دست نیامد. مهم‌ترین این موارد نیز مربوط است به کتاب «مادیان هزار دادستان» که کهن‌ترین و معروف‌ترین سند حقوقی-قضایی ایران باستان و مربوط به روزگار ساسانیان است. مطالعات و پژوهش‌های تاریخی نیز درخصوص آتشکده‌ها بیشتر بر کارکردهای مذهبی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این مراکز متمرکز است و نگاه حقوقی، قانونی و قضایی چندان خاصی از آن‌ها برداشت نمی‌شود؛ برای نمونه، میرزایی در مقاله «کارکرد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آتشکده‌ها در عصر ساسانی»، (۱۳۸۸) تنها به موضوعاتی چون وقف، نذورات و کفاره در قالب کارکردهای اقتصادی آتشکده‌ها پرداخته است. سلطانی/بری هم در پایان‌نامه خود با عنوان «تحلیل مردم‌شناختی کارکردهای آتشکده‌های عهد ساسانی»، (۱۳۹۲) تنها در قالب یک جمله کوتاه، به نقش آتشکده‌ها در قضاوت و رسیدگی به اعمال افراد در این مراکز اشاره کرده است. در مقاله «کارکرد دینی و اجتماعی آتش و آتشکده در فرهنگ ایران باستان»، (۱۴۰۰) نیز بزدنی/راد از نقش و کارکرد قضایی آتش بهرام (مقدس‌ترین و برترین نوع آتش) تنها یاد نموده است؛ از این‌روی و با توجه به جای خالی این موضوع در میان پژوهش‌های تاریخی، اشارات موجود در شاهنامه می‌تواند اهمیتی بسیار و قابل توجه در بررسی دقیق‌تر آتشکده‌ها در موضوع مورد نظر داشته باشد. بر این اساس، نوشته پیش‌رو با نگاهی به جایگاه حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها و میزان تأثیر شاهان و سیاست‌های آنان در این‌باره، تلاش دارد تا بر اهمیت جایگاه دین و توان ظرفیتی آتشکده‌ها در نظام قانونی و قضایی ساسانی و ابعاد گوناگون آن بر مبنای

ابیات شاهنامه اشاره کند و ارتباط میان ساختار و قدرت سیاسی- مذهبی ساسانیان را با قوانین و نقش آتشکده‌ها به اثبات رساند.

۳. کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه

کارکردهای حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه به موارد مختلفی چون «تنبيه قضایی و جرم‌زدایی»، «نظارت‌ها و دادرسی‌های مالیاتی و ارتباط آن با آتشکده‌ها»، «آدای نذر و وقف به آتشکده‌ها» و «جنبه قضایی پیمان و سوگند به آتش یا آتشکده‌ها و آزمون آتش» تقسیم‌بندی می‌شوند که در ادامه بدان‌ها پرداخته خواهد شد:

۱.۳ تنبيه قضایی و جرم‌زدایی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای حقوقی- قضایی آتشکده‌ها در ایران باستان که نموده‌های آن در شاهنامه هم دیده می‌شود، جنبه جرم‌زدایی و اعمال مجازات‌هاست که هم از لحاظ مجازات‌های قانونی، قضایی و اجتماعی، و هم به جهت بُعد دینی و جنبه توبه و پوزش از گناه، و نیز آموزش اخروی از اهمیتی بسیار برخوردار است؛ همچنان‌که براساس اشارات «مادیان هزار دادستان» یکی از انواع مجازات‌ها، محکومیت به بندگی و کار اجباری برای مجرمان در آتشکده‌ها بوده است (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۳۵۹)؛ حتی در بند ۴۸م نیز آمده که «مهرنرسی» به‌عنوان مجازات ارتکاب جرم، به بندگی آتشکده درمی‌آید:

هنگامی که اعلی‌حضرت، بهرام شاهان شاه یزدگردان، مهرنرسی بزرگ فرماندار را به بندگی به آتش اردیبهشت و آتش افزون- اردشیر واگذار کرد، بنابر آن واگذاری، (مهرنرسی) چند سال در آتشکده نگه داشته شد و سپس به فرمان اعلی‌حضرت، یزدگرد شاهان شاه بهرامان و به سبب مجرمیت به استان باز پس داده شد و چند سال (نیز) در استان نگه داشته شد و سرانجام اعلی‌حضرت، پیروز شاهان شاه با مشورت مرد- بود که موبدان موبد بود و (نیز) دیگر دستوران که (به آنجا) آمده بودند (مهرنرسی را) نه به بندگی همان آتش، بلکه (برای بندگی) به آتش هرمزد- پیروز واگذار کرد (همان).

در شاهنامه نیز «مجازات خدمت و بندگی در آتشکده»، تنها در مورد اسیران داخلی شاهنامه گزارش شده است (فردوسی، ۱۳۹۸: ۸۸/۴). مصادره اموال و زمین‌های زراعی و املاک مردم، به‌عنوان کفاره و بازخرید گناه به نفع آتشکده‌ها از دیگر موارد جرم‌زدایی درخصوص مجرمان و پذیرش توبه گناهکاران است (وندیداد، ۱۳۸۵، ج اول: ۱۶۶). شواهد بازمانده هم

نشان می‌دهد که جریمه مالی و مصادره اموال به نفع آتشکده نیز انجام می‌گشت که به شکل نقدی و یا حتی غیرنقدی مرسوم بود (یارشاطر و دیگران، ۱۳۷۷، ج ۳: ۳۳۶). اشارات «مادیان هزاردادستان» و «روایات امید اشوهیشتان» هم از مصادره دارایی‌های مجرمان مذهبی خبر می‌دهد (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۳۵۹؛ روایت امید اشوهیشتان، ۱۳۷۶: ۱۶۷) که به‌طور قطع، بخش هنگفتی از این اموال، چه به شکل مستقیم و چه غیرمستقیم به آتشکده‌ها سرازیر می‌شدند. در شاهنامه نیز تنها به یک مورد، پرداخت کفاره مالی غیرنقدی به آتشکده (خلعت بخشیدن قباد به آتشکده) اشاره شده (فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۶۱۹) که این خود، نمونه روشنی از وجود چنین رسم و قاعده‌ای در دوره ساسانی است.

جرائم در شاهنامه انواع مختلفی دارند که براساس قواعد موجود در هر دوره و سیاست‌های شاهان، مجازات‌های گوناگونی نیز برای آن‌ها در نظر گرفته شده است. اشارات شاهنامه در موضوع «جزا و جرم» و نکات مربوط به چگونگی اجرای قوانین جزایی که عموماً از لابه‌لای دستورها و عملکردهای شاهان برداشت می‌شوند، جهت شناخت سیستم قضایی و قوانین حقوقی گذشته ایران بسیار پرارزش‌اند؛ چراکه تا اندازه‌ای، تصویری آشکار را از جرائم و برخی واکنش‌های کیفری در برابر انواع جرم‌ها ارائه می‌دهند. نظام کیفرشناختی و اساس جرائم و مجازات‌ها در شاهنامه، بر پایه پیروی از اصولی چون «قوانین دینی»، «دادِ شاهان/ قوانین و قواعد سیاسی- اجتماعی شاهان» و «عُرف و فرهنگ اجتماعی» استوار است که به‌طور کلی در قالب موضوعات مختلفی می‌توانند مورد بررسی قرار گیرند. در این میان، متأثر از رکن نخست و مهم قوانین دینی و تأثیراتی که دین در تدوین و اجرای قوانین داشته، برخی از مجازات‌ها در شاهنامه وجود دارند که شکل اجرای آن‌ها ارتباط متقابل و مستقیمی با آتشکده‌ها دارد؛ به این شکل که در جنبه تنبیهی و برانگیختگی مجازات‌ها، بهره‌گیری از ظرفیت عقاید و باورهای مذهبی و برانگیختن وجدان دینی^۲ در گنهکار (به جهت گناه و عذاب وجدان و مسائل اخروی)، و یا مجرم اجتماعی (به جهت جرم مرتکب شده) دیده می‌شود که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱.۱.۳ فرستادن مجرم برای توبه و پوزش به آتشکده

بر مبنای اشارات شاهنامه، یکی از مهم‌ترین جرائم مربوط به نظامیان، جرائم مالی و تعرض و دست‌اندازی‌های ایشان به اموال مردم بوده است که به جهت حساسیت بسیار شدید شاهان در این خصوص، و نیز به جهت کاهش ستم‌های سپاهیان نسبت به مردم، پادشاهان همواره

هشدارهایی سخت را در این باره می‌دادند و چنانچه تخلفی صورت می‌گرفت، مجازات‌ها و تاوان‌هایی را نیز صادر و اجرا می‌کردند. یکی از انواع این مجازات‌ها، «اجبار مجرم در پیاده به آتشکده رفتن و توبه کردن» اوست که افزون‌بر جنبه تأدیبی و عبرت‌انگیزی آن با جنبه تنبیهی، و توبه و تطهیر شخص نیز همراه است و این خود، نشانگر آن است که در دوره ساسانی، مجازات‌ها جدای از واکنش‌های قضایی با واکنش‌های دینی هم همراه بوده‌اند؛ همچنان‌که بهرام گور در راستای اهمیت و احترام به مالکیت افراد و توجه به جنبه عمومی چنین جرائمی (اختلال در امنیت اقتصادی و اجتماعی، افزون‌بر جنبه خصوصی آن)، و همچنین پیشگیری از تکرار آن‌ها دستور می‌دهد تا در شهر، مُنادی‌گری، گرداگرد لشکر ندا دهد: چنانچه کسی از سپاهیان، اموال مردم را به هر مقدار و قیمتی که باشد به زور بگیرد، او را به‌صورت وارونه بر اسب می‌نشانند (مجازات ترذیلی: خوار کردن متهم)، دو پایش را زیر شکم اسب می‌بندد (مجازات تحقیری)، او را برای توبه و پوزش به درگاه یزدان به «آذرگُشَسپ» می‌فرستد (مجازات تأدیبی، تنبیهی و دینی)، و درنهایت، تمام اموال‌اش را به نفع طرف زیان‌دیده، مصادره (مجازات مالی) خواهد کرد:

بیارید گفتا مُنادی‌گری	خوش‌آواز و از نامداران سری،
بگردد سراسر به گرد سپاه	همی برخروشد به بیراه و راه،
بگوید که در شهر برکوه و جز	گر از گوهر و زر و دیبا و خز،
چنین تا به خاشاکِ ناچیز و پست	بیازد کسی ناسزاوار دست،
بر اسپش نشانم، ز پس کرده روی	از ایدر کُشان با دو پیکارجوی،
دو پایش ببندند در زیرِ اسب	فرستمش تا خانِ آذرگُشَسپ، ^۳
نیایش کند پیش آتش به خاک	پرستش کند پیش یزدانِ پاک،
بدانکس دهم چیز او را که چیز	ازو بستد و چیرگی کرد نیز!

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۳/۵۳۵)

در نوع مجازات «رفتن به آتشکده» و طلب پوزش، نیایش و آمرزش به درگاه الهی که احتمال می‌رود با خدمتی برای آتشکده و یا حتی پرداخت کفاره هم همراه بوده، و طی یک بازه زمانی مشخص نیز باید انجام می‌شده (البته که در شاهنامه تنها مورد نخست آمده است: نیایش کند پیش آتش به خاک/ پرستش کند پیش یزدان پاک)، نقش مستقیم آتشکده‌ها به‌عنوان مراکز

فقهی-حقوقی با تمرکز بر مجازات‌های قضایی و اجتماعی (مجازات تأدیبی و تنبیهی) و نیز قواعد و مجازات‌های دینی (توبه و تطهیر مجرم) کاملاً روشن است که این امر نشانگر ارتباط عمیق میان قوانین اجتماعی با رویکردهای مذهبی است. از بیت پایانی نیز می‌توان نتیجه گرفت که مجازات مالی یادشده، به نفع طرف زیان‌دیده دریافت می‌شود و هیچ نمونه آشکاری در شاهنامه از پرداخت جریمه‌های مالی، برای جرائم ارتكابی به نفع آتشکده نیامده و تنها به کفاره گناهان اشخاص (خلعت بخشیدن قباد)؛ یا برای روان درگذشتگان (بخشش هُرمزد از گنج پدرش انوشیروان برای شادی روان او) اشاره شده که آن هم با اختیار خود افراد صورت گرفته است (فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۶۱۹ و ۸۴۰-۸۴۱). نکته مهم آنکه، فرستادن مجرم برای توبه و پوزش به آتشکده، جدای از انگیزه‌های سیاسی (پیوند دین و دولت)، بیشتر در راستای تقدس آذرگشسپ صورت می‌گرفت؛ چراکه در شاهنامه، سخت‌ترین سوگندها به این آتشکده انجام شده است: «یکی سخت سوگند خواهم به ماه/ بدآذرگشسپ و به تخت و کلاه». (همان: ۹۱۳) و یا: «بدآذرگشسپ و به خورشید و ماه/ به جان و سر نامُردار شاه» (همان: ۹۲۲)؛ همچنین در تفسیر پهلوی «آتش نیایش» (یکی از قطعات اوستا) به شفاعت‌گری این آتشکده چنین اشاره شده است: «این آذرگشسپ بود که نالید و فریاد کرد نزد هرمزد» (پورداد، بی‌تا: ۱۳۴) و درواقع طلب یاری کرد؛ بنابراین و به بیان بویس و گررنر، آذرگشسپ در نقش کسی که از سوی همه آتش‌های ستم‌دیده دنیا به درگاه آفریننده تضرع می‌کند، ظاهر می‌شود؛ نقشی که به هیچ آتش مقدسی، هر قدر هم مقدس، نمی‌توان داد؛ مگر به خود ایزد آتش یعنی «آذر». (بویس-گررنر، ۱۳۷۵: ج ۳: ۱۰۳) نکته مهم دیگر آنکه «آذرگشسپ»، آتشکده‌ای بسیار محترم و مورد توجه بود و حتی به بیان ابن خردادبه در «مسالك و ممالك» این آتشکده «نزد زرتشتیان دارای ارج والایی است و اگر پادشاهی به قدرت برسد، پای پیاده از مدائن قصد زیارت آن آتشکده کند» (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۲۰). آتشکده آذرگشسپ ویژه جنگاوران و ارتشیان نیز بود و آنان در این مکان نیرومندتر و چابک‌تر بودند؛ همچنان‌که در تفسیر پهلوی «آتش نیایش» آمده: «کار آذرگشسپ رزمی است (ارتشتاری است)؛ از اوست که جنگاوران (ارتشتاران) در آترپاتکان (آذربایجان) تیزتر و دلیرتر (تک‌تر) هستند...» (پورداد، بی‌تا: ۱۳۴). از این‌رو، همان‌گونه که در ابیات مورد نظر هم دیده می‌شود، این سپاهیان متخلف هستند که برای مجازات به آنجا فرستاده می‌شوند تا به این شکل، تاوان گناه خود را بپردازند و تعهد دوباره خود را درخصوص احترام به قانون در برابر ایزد یکتا اقرار کنند. با این وصف، دور از نظر هم نمی‌توان داشت که به احتمال، در محل آتشکده‌ها، دادگاه‌هایی هم برای این‌گونه افراد، تشکیل و حدود کیفری آنان

نیز معین می‌گشت. ارتباط میان نام آذرگشسپ که به معنی «آتش اسب نر» است با مجازات‌هایی که مجرم، وارونه بر «اسب» نشانده می‌شود و دو پایش را زیر شکم «اسب» می‌بندد و پیاده و بدون «اسب» باید به آذرگشسپ برود نیز جالب توجه است که در ابیاتی که در ادامه خواهند آمد هم، این ارتباط دیده می‌شود.

گزارش شاهنامه همچنین نشان می‌دهد، فرستادن مجرم‌ان به آذرگشسپ که آتش پادشاه نیز محسوب می‌شود، تنها مختص سپاهیان نبوده و این مجازات شامل نژادگان متخلف نیز می‌شده است؛ همچنان‌که براساس سیاست و قانون انوشیروان اگر نژاده‌ای اسب خود را در کشتزاری رها کند، باید اسب او را کشت و گوشت آن را به صاحب کشتزار داد و آن نژاده گنهکار باید برای بخشایش گناه، به‌مانند آنچه که در فرمان بهرام گور دیدیم، پیاده به آتشکده رفته و توبه کند (مجازات تأدیبی، تنبیهی و دینی)، و همچنین کاردار هم باید نام آن شخص را از دفتر پرداخت موجب خط بزند (مجازات تکمیلی)، و اموال‌اش را مصادره کند (جزای مالی)؛ آنچه از اشاره صریح شاهنامه برداشت می‌شود این است که به‌مانند مورد پیشین، یکی از اصلی‌ترین دلایل چنین تاوان‌هایی، جدای از مجازات‌های اجتماعی، توبه و پوزش برای پاک شدن از گناه بود که به‌نوعی در راستای عمل به بایدها و نبایدها و نیز جزاهای دینی اجرا می‌گشت:

وگر اسب یابند جایی یله	که دهقان به دربر کند زان گله،
بریزند خونس بر آن کشتمند	برد گوشت آن کس که یابد گزند!
پیاده بماند سوارش از اسب	به پوزش رود پیش آذرگشسپ!
عرض بسترد نام دیوانِ اوی	به پای اندرآرند ایوانِ اوی!

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/۷۱۶)

لازم به توضیح است که وارد کردن خسارت از سوی اسب که اشاره به غفلت در نگهداری حیوان و مهار نکردن آن است، در اینجا بر «اصل تسبیب» تأکید دارد که عبارتند از تلف شدن مال دیگری به شکل وارد کردن ضرر غیرمستقیم بر اثر کوتاهی و بی‌احتیاطی و یا غفلت.^۴ از طرفی، در دوره ساسانی همچنان‌که در قوانین امروز^۵ نیز دیده می‌شود، افراد در برابر پیامدهای ناشی از رفتار حیوانات خود، مسئولیت حقوقی و کیفری دارند؛ بر این اساس، صاحب حیوان که نگهداری برعهده اوست، مسئول اصلی اعمال و رفتار حیوان‌اش است و در نتیجه، مسئولیت هرگونه سهل‌انگاری، برعهده خود او خواهد بود؛ از طرفی، صدور مجازات «بریزند خونس بر آن کشتمند/ برد گوشت آن کس که یابد گزند» از سوی انوشیروان که براساس آن، باید خون آن

کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی (سمیه ارشادی) ۱۵

اسب در کشتزار ریخته شود و گوشت‌اش به دهقان زیان‌دیده برسد، نشانگر آن است که حیوان نیز علاوه بر صاحب‌اش مستوجب مجازات می‌گردد. این امر نشان می‌دهد که محاکمه و اعدام حیوانات براساس قوانین گذشته، رفتاری معمول بوده؛ همچنان‌که اشارات آن بارها در منابع مختلف آمده است (کتاب هشتم دینکرد، ۱۳۹۷: ۹۸، ۱۳۹ و ۱۵۳؛ وندیداد، ۱۳۸۴: ۲۱۷-۲۱۸؛ تورات، سفر خروج، باب ۲۱: آیات ۲۹-۲۸)./حمیدی در این باره معتقد است:

مبنای مذهبی عقیده و (جرم علیه حیوانات) و (مجازات کردن حیوانات مجرم) در اصل این بوده که حیوانات مفید را جزء سپاه اهورامزدا و صاحب شعور می‌دانستند و چون صاحب شعور بوده‌اند، مسئول اعمال خود شناخته می‌شدند و سگ از جمله آن‌ها بوده است. طبق این عقیده، حیوانات موذی جز سپاه اهریمن و بی‌شعور بودند (احمدی، ۱۳۴۵: ۱۳۷).

استفاده از توان ظرفیتی مذهب در پیشگیری از وقوع جرائم و یا کاهش آن‌ها، نکته مهم دیگری است که هم از ایات مربوط به فرمان بهرام گور و هم فرمان انوشیروان برداشت می‌شود؛ از طرفی مشخص می‌گردد که در برخی جرائم مربوط به مالکیت، گاهی مجازات رفتن به آتشکده، صادر و اجرا می‌شد که این امر، میزان اهمیت به مالکیت خصوصی و حساسیت‌های مذهبی شاهان ساسانی شاهنامه را در این باره نشان می‌دهد. جالب توجه است که از میان آثار تاریخی که به روایت شاهان ایرانی پرداخته‌اند، «مجازات رفتن به آتشکده» تنها در شاهنامه فردوسی آمده است.

۲.۱.۳ جنبه آمرزش اخروی

برخی از جرائم در دوره ساسانی وجود دارند که جنبه سنگینی گناه و ترس از مجازات اخروی آن‌ها مطرح است؛ در این موارد، افراد برای توبه و آمرزش در درگاه ایزد یکتا با اهدای اموال و هدایا به آتشکده تلاش دارند تا از سنگینی گناه و عذاب وجدان خود بکاهند، و یا به روح فرد درگذشته، آرامش بخشند. سه نمونه از این اشاره در شاهنامه دیده می‌شود که یکی مربوط به قباد است و دیگری از سوی هُرمزد برای روان پدرش انوشیروان، و نیز از سوی شیرین برای شادی روان همسرش خسرو پرویز انجام می‌گیرد که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد.

۲.۳ نظارت‌ها و دادرسی‌های مالیاتی و ارتباط آن با آتشکده‌ها

یکی از اشارات موجود در شاهنامه از رابطه موبدان و آتشکده‌ها با ساختارهای مالی و مالیاتی و دادرسی‌های مربوط به آن خبر می‌دهد. به انوشیروان گزارشی در مورد کاردار مالیاتی اهل نسا

می‌دهند که در پسا (فسا: در فارس) مشغول به کار است و پس از شمارش درم‌های او در دیوان محاسباتی، متوجه مبلغ سیصد هزار درهم، کسری بودجه می‌شوند:

به دربر یکی مرد بُد از نسا	پرستنده و کاردار پسا،
درم ماند بر وی چو سیصد هزار	به دیوان چو کردند با او شمار،
نماید همی کین درم خورده شد	بر موبد و گهبد آزرده شد!
چن آگاه شد ز آن سخن شهریار	که موبد درم خواست از کاردار،
بفرمود کز خورده منمای رنج	بخشید چندی مر او را ز گنج

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۷۷۰)

یکی از دو سِمَت یادشده در اینجا «موبد» است که از این مسئله آزرده شده و این اوست که از کاردار پسا، کسری مالیات را طلب می‌کند؛ بنابر نظر خالقی مطلق و خطیبی، موبد در دیوان خراج، صاحب مقام بوده، یا هنگام اختلاف داوری می‌کرده است (خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۰، بخش سوم: ۳۵۷؛ خطیبی، ۱۳۸۳: ۴۵)؛ بنابراین براساس اشاره شاهنامه، حکم قضایی موبد، بازگرداندن درم‌ها از سوی کاردار است. متن توقیعات هم نشان می‌دهد که موبدان، مسئولیت بررسی این مورد را برعهده داشتند: «... ارباب دیانت و ادیان، برخلاف کاوش دور از مکار اصحاب کفایات سرکار دیوان، در تحقیق حقیقت حال او در وجود و عدم مال و منال، تفحص کافی به جا آرند...» (توقیعات کسری انوشیروان، ۱۳۸۷: ۹۰) که این خود نشان‌دهنده ارتباط موبدان و آتشکده‌ها با داوری‌های قضایی در بخش‌های اقتصادی کشور از جمله مالیات‌هاست؛ بر این اساس می‌توان گفت که در این نمونه، موبد به وظیفه قضایی خود عمل می‌کند؛ اما به هر روی، بررسی‌های موبد، گویا چندان دقیق نیست، و یا اینکه اصل موضوع را می‌داند، اما در حکمی قطعی و بی‌هیچ چشم‌پوشی یا بخششی، کسری مالی را از کاردار طلب می‌کند؛ اما زمانی که شاه به اصل موضوع پی می‌برد، از این کار او جلوگیری می‌کند؛ چراکه براساس متن توقیعات و بیت آخر از ابیات بالا، و نیز به بیان خالقی مطلق، بررسی مأمورین شاه، مشخص می‌کند این فرد، مأمور دریافت مالیات‌های عقب‌افتاده بوده، اما نتوانسته همه آن را وصول کند و چون ثروتی هم نداشت و بنابراین گمان بالا کشیدن مالیات دولت نیز بر او نمی‌رفت؛ به همین جهت، خسرو پس از آگاهی از اصل مطلب و وضع مالی آن مرد، دستور می‌دهد کسری مالیات را از او طلب نکنند و حتی کمک مالی هم به او بکنند. (توقیعات کسری انوشیروان، ۱۳۸۷: ۹۰؛ فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۷۷۰؛ خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۰، بخش سوم: ۴۳۰)؛ از طرفی به بیان

کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی (سمیه ارشادی) ۱۷

کز/زی این آزرده‌گی موبد «می‌باید از آن‌روی بوده باشد که درم خورده شده، می‌بایست به آتشکده داده می‌شده است» (کزازی، ۱۳۹۰، ج ۸: ۶۵۹)؛ البته در اینکه بخشی از درآمدهای مربوط به مالیات‌ها به خزانه آتشکده‌ها سرازیر می‌شد، شکی نیست، اما آنچه در ابیات مورد نظر می‌توان دریافت این است که موبد به وظیفه قضایی خود عمل می‌کند و آزرده‌گی و بازرسی او مستقیماً ربطی به واریز بخشی از درآمدهای مالیاتی به آتشکده‌ها و تأمین نیاز مالی این مراکز ندارد؛ هرچند که در شکل غیرمستقیم آن، آتشکده نیز در این میان، سهم چشمگیری را دریافت می‌کند.

۳.۳ آدای نذر و وقف به آتشکده‌ها

در شاهنامه آدای نذر و وقف به آتشکده‌ها در دو شکل مالی (اعطای اموال/هدایا) و غیرمالی (واگذاری اسیران جنگی به آتشکده) دیده می‌شود:

۱.۳.۳ وقف اموال و اهدای هدایا به آتشکده‌ها

کارکرد فقهی-حقوقی آتشکده‌ها در پیوند با کارکرد اقتصادی آن‌ها به یکی از مهم‌ترین پدیده‌های قانونی و قضایی، یعنی «سنت وقف و امور خیریه» اشاره دارد که این خود از طرفی با آموزش دنیوی افراد و بخشش گناهان آنان رابطه‌ای تنگاتنگ دارد؛ از سویی با شادی روان درگذشتگان، و از جهتی هم با آدای نذر که هر سه این موارد در شاهنامه نمونه دارند و بیانگر آن هستند که آتشکده‌ها مراکزی بودند که نهاده‌ها، دارایی‌ها و درآمدهای مختلفی از محل اوقاف به آن‌ها سرازیر می‌گشت؛ همچنان‌که افزون‌بر بندهایی از «مادیان هزاردادستان» که در آن‌ها به درآمدهای وارده به آتشکده اشاره شده (مادیان هزار دادستان، ۱۳۹۱: ۳۳۸)، فصل هجدهم این اثر نیز به‌طور کامل به موضوع وقف دارایی‌ها به آتشکده‌ها و وقف اموال برای شادی روان اختصاص دارد (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۱۷۷-۱۷۹). در این راستا جدای از موضوع وقف برای آموزش گناهان، یکی از انگیزه‌های شاهان برای ساخت بناها، به‌ویژه آتشکده‌ها در واقع «وقف عمومی» بود که برای شادی روان درگذشتگان و نگاه داشتن نام و یاد آنان انجام می‌شد (یارشاطر و دیگران، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۰۳) که نمونه‌های واضح آن در بندهای ۱۷ و ۱۸ از کتیبه «کعبه زرتشت» از زبان شاپور یکم آمده است. نذر تأسیس آتشکده در کتیبه‌های «آبنون»، «مهرنرسی» و «کرتیر» نیز دیده می‌شود (نصراله‌زاده، ۱۳۹۸: ۷۱)؛ برای مثال در کتیبه آبنون آمده است: «این آتشگاه را ابنون در شبستان (اندرونی) خوانسالار فرمود(ند) که کرد

«ساخت» (اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۶۶). پرسش ۱۳۱ از «روایات آذرفرنبغ فرخزادان» هم در مورد دادن درهم برای روان است که گفته شده، یک‌سوم آن برای نگهداری آتش باشد بهتر است (روایت آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴: ۱۰۸). پرسش ۸۸ ام از «دادستان دینی» نیز به موارد مربوط به نذر برای آتشکده‌ها اختصاص دارد (دادستان دینی، ۱۳۹۷: ۱۹۳). در «سد در بندهش» (۴۴) هم آمده که بازگشت روشنایی چشم با نذر بر آذرگشسپ امکان‌پذیر است (Dhabhar, 1909: 115). جالب توجه است که گفته شود، لوکونین به سیمتی برای «کرتیر» اشاره می‌کند با عنوان «ادوین‌بد» که بخش‌کننده هدایایی بود که به آتشکده آن‌ها تیا در استخر داده می‌شد (لوکونین، ۱۳۵۰: ۱۷۶).

در شاهنامه، نمونه‌های گوناگونی از وقف بر آتشکده‌ها دیده می‌شود که براساس آن شاهان و سایر افراد به دلایل و بهانه‌هایی چون «شکرگزاری»، «آدای نذر»، «پیروزی»، «عذاب وجدان» و «شادی روان فرد در گذشته»، هدایایی را به آتشکده‌ها تقدیم می‌کنند. این اقدام آنان در کنار اشارات مربوط به ساخت آتشکده‌ها از تعلق دینی و نیز سیاست ایشان برای جلب حمایت موبدان و عامه مردم حکایت دارد. جدای از نمونه‌های مربوط به اهدای هدایا به آتشکده به منظور شادی و شکرگزاری (فردوسی، ۱۳۹۸: ۲/ ۸۸۴-۸۸۵؛ همان: ۳/ ۲۳۶ و ۵۴۷؛ همان: ۴/ ۷۱۵) که بیشتر از جهت کارکرد سیاسی-اقتصادی قابل بررسی‌اند، مواردی نیز وجود دارند که از لحاظ کارکرد فقهی-حقوقی اهمیت می‌یابند؛ برای نمونه، قباد برای آرامش روان خود در این دنیا و کفاره گناه و عذاب وجدان و شرمندگی‌اش در ماجرای مزدک، در کنار بخشش اموال به تاراج‌رفته به نیازمندان، خلعت‌های فراوانی را هم وقف آتشکده می‌کند تا خداوند گناه‌اش را ببخشد:

همی‌بود با شرم چندی قباد ز نفرین مزدک همی‌کرد یاد!
به درویش بخشید بسیار چیز بر آتشکده خلعت افگند نیز

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۶۱۹)

شکرگزاری هُرمزدِ نوشین‌روان به درگاه یزدان در پی پیروزی بهرام چوینیه بر ساوه‌شاه از دیگر مواردی است که در این راستا می‌توان بدان اشاره نمود. این شکرگزاری از بودجه گنج‌های انوشیروان، و در قالب اقداماتی در راستای آبادانی کشور و امنیت راه‌ها انجام می‌شود که به‌طور قطع، بخش مهمی از این خدمات، برای شادی روان انوشیروان صورت می‌گیرد. در

کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی (سمیه ارشادی) ۱۹

این اشاره، به دستور هُرمزد، یک بخش از یادگار پدر به آتشکده وقف می‌شود که این نمونه بر سهم آتشکده‌ها از محل گنج‌ها هم تأکید دارد:

بیاورد گنجی‌درم سده‌زار	ز گنجی که بود از پدر یادگار
سه‌یک زآن نخستین به درویش داد	پرستندگان را درم بیش داد،
سه‌یک دیگر از بهر آتشکده	همان مهر و نوروز و جشن سده،
فرستاد تا هیربَد را دهند	که در پیش آتشکده برنهند،
سپیم‌بهره جایی که ویران بود	رباطی که اندر بیابان بود،

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۸۴۰-۸۴۱)

افزون‌بر موارد یادشده، خسروپرویز هم نذر می‌کند که پس از پیروزی بر بهرام چوبینه، هدایای نقدی و غیرنقدی بسیاری را وقف آتشکده آذرگشسپ کند. نذر خسروپرویز بیانگر این باور است که آتشکده آذرگشسپ، اهمیت و توانایی بسیاری در برآوردن خواسته‌ها و حاجت‌های افراد دارد:

اگر کام دل یابم، این تاج و اسپ	بیارم دوان پیش آذرگشسپ،
همان یاره و طوق و این گوشوار	همین جامه‌ی زرِ گوهرنگار،
همان نیز ده بدره دینارِ زرد	فشانم بر آن گنبدِ لاژورد!

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۸۸۸)

جدای از این هدایا، خسروپرویز همچنین نذر می‌کند که اسیران این نبرد را به آتشکده تقدیم کند (وقف غیر مالی) (همان) و پس از پیروزی هم نذر خود را چنین ادا می‌کند: «بدآتش بداد آنچه پذیرفته بود/ سخن هرچه پیش **ردان** گفته بود». (همان، ۹۶۲) نکته مهم آنکه، به زبان آوردن نذر و نوع آن در میان «ردان» که به نوعی داوران قضایی به‌شمار می‌آیند، نشان‌دهنده جنبه قانونی و ضمانت اجرایی برای آدای نذرها بوده است.

شیرین همسر خسروپرویز نیز از دیگر کسانی است که با اختیار بر اموال خود به‌عنوان یک زن، پس از بخشش همه اموال‌اش به درویشان و خویشاوندان (وقف خانوادگی)، باقی دارایی‌اش را وقف آتشکده و انجام دیگر خدمات اجتماعی (وقف عمومی) می‌کند:

بخشید چندی بدآتشکده چه بر جای نوروز و مهر و سده

دگر بر کُنّامی که ویران بُدی رباطی که آرام شیران بُدی
به مزد جهاندار خسرو بداد به نیکی روان وُرا کرد شاد

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/۱۰۶۳)

لازم به ذکر است که «به مزد دادن» شیرین برای آمرزش روان همسر در گذشته‌اش خسرو پرویز،^۶ مطابق شرع زرتشتی، سنت «پَدروان» pad ruwān (برای روان)، یا «رُوانگان» ruwānagān (مربوط به روان) نام دارد که حاکی از سنت وقف برای رستگاری روان فرد در گذشته بوده و در کتیبه‌های ساسانی هم فراوان بدان اشاره شده است؛ از سویی دیگر، نشان‌دهنده وجود قوانین مربوط به امکان وقف از سوی زنان و مالکیت ایشان بر اموال و دارایی‌هاست؛ حتی بر مبنای «مادیان هزاردادستان» می‌توان دریافت که در دوره ساسانی، قانون «سالاری اموال موقوفه و بنیاد خیریه» نیز برای زنان وجود داشته است (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۱۵۵-۱۵۶)؛ البته که بر مبنای همین اثر پس از شوهر کردن زن به خانواده آن مرد منتقل می‌شود.

۲.۳.۳ وقف و واگذاری اسیران به آتشکده‌ها

یکی از وقف‌های غیرمالی برای آتشکده‌ها که در منابع تاریخی و همچنین شاهنامه بدان اشاره شده، واگذاری منابع انسانی (اسیران) برای خدمت در آتشکده‌هاست. شاهان پس از پیروزی در جنگ‌ها بسیاری از اسیران را برای کار به آتشکده‌ها تقدیم می‌کردند که بخشی از دلایل آن به شکرانه پیروزی در نبرد و آدای نذر بوده است. به بیان فرای، «از منابع باستانی یونان و روم چنین برمی‌آید که اسیران جنگی را غالباً به پرستشگاه‌ها می‌دادند؛ هرچند که به‌طور کلی اسیران، بندگان حکومت می‌شدند یا به ملکیت پادشاه درمی‌آمدند» (فرای، ۱۳۷۷: ۲۴۸). در این راستا، گزارش ثعالبی از نبرد بهرام با خاقان نشان می‌دهد که زنان به اسارت درآمده هم برای خدمتکاری به آتشکده فرستاده می‌شدند: «دستور داد که آن تاج را بر بالای آتشکده بیاویزند و خاتون، شهربانوی خاقان، و کنیزکانش را به خدمت در آتشکده گمارند» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۶۰). بنابر اشاره بلعمی نیز بهرام، همسر خاقان را به خادمی آتش‌خانه آذربایگان می‌فرستد (بلعمی، ۱۳۵۳، ج ۲: ۹۴۳).

وقف بردگان برای معابد در قراردادهای کارآموزی در بابل عهد هخامنشی نیز دیده می‌شود (بادامچی، ۱۳۹۴: ۳۷). حتی در فرهنگ حقوقی زرتشتی اصطلاح «انشهریگ آتخش»

ansahrīg ī ātaxš در معنای (انشهریگ «برده بیگانه/ غیرایرانی»؛ انشهریگ آتخش = خدمتکار آتش) به بردگانی که در جنگ‌ها اسیر می‌شدند و به شکل غیرآزاد در آتشکده به کار گرفته می‌شدند گفته می‌شد، و این‌ها متفاوت بودند با کسانی که به شکلی آزاد، تنها برای خدمتگزاری در آتش گمارده می‌شدند و «بنده آتش» نامیده می‌شدند^۷ (ویسهوفر، ۱۳۹۳: ۲۲۳)؛ در این‌باره «مادیان هزاردادستان» به بندگان (bandag)، و بردگان (ansahrīg) به‌عنوان خادم اشاره نموده (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۸۷)؛ بدین‌روی در کنار «بندگان ایرانی آتش» از «برندگان آتش» هم که عموماً از اسیران غیرایرانی تشکیل می‌شدند، برای خدمت در آتشکده‌ها استفاده می‌شد و قوانینی نیز درباره آنان در این رابطه وضع شده بود که شرایط خدمت‌شان در آتشکده در فصل چهارم «مادیان هزاردادستان» آمده است (همان: ۸۷). در این میان، کسانی که به دلیل ارتکاب جرم، به خدمت در آتشکده‌ها گمارده می‌شدند، در زمره همان بندگان آتش بودند که نمونه آن نیز مهرنرسی بود که پیش از این بدان پرداخته شد (همان: ۳۵۹).

تنها اشاره موجود از وقف اسیران به آتشکده‌ها در شاهنامه هم نشان می‌دهد که وقف اسیران و به کار گرفتن آنان در آتشکده‌ها تنها مختص اسیران غیرایرانی و یا مربوط به نبردهای خارجی نبوده، بلکه شورشیان داخلی به اسارت درآمده نیز به جرم اختلال در امنیت سیاسی و اجتماعی کشور به آتشکده‌ها تحویل داده می‌شدند و آنچنان‌که در «مادیان هزاردادستان» نیز آمده، به بندگی و خدمت اجباری در این مراکز محکوم می‌گشتند؛ بر این مبنا و بر اساس شاهنامه، خسروپرویز پیش از نبرد با بهرام چوبینه، چنین پیمان می‌بندد و درواقع نذر می‌کند که اسیران این نبرد را به‌عنوان بنده و خدمتگزار به آتشکده، وقف و واگذار کند:

ز بهرامیان هرکه گردد اسیر به پیش من آرد کسی دستگیر
پرستنده‌ی فرخ‌آتش کنم! دل موبد و هیربد خوش کنم!

(فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/ ۸۸)

۴.۳ جنبه قضایی پیمان و سوگند به آتش یا آتشکده‌ها و آزمون آتش

یکی از ساده‌ترین روش‌ها در گذشته، برای اثبات بی‌گناهی متهم، یا اثبات راستی و درستی افراد در کردار، گفتار و پیمان، «سوگند یاد کردن (قسم خوردن)» بود که این تعهد یا قول شفاهی از پذیرش و قدرت اجرایی بسیار محکمی هم در امور حقوقی و کیفری برخوردار بود و یکی از اصول ثابت در محاکم قضایی و قراردادهای استوار عرفی و اجتماعی میان افراد در روزگار

باستان به‌شمار می‌رفت.^۸ از طرفی، برخی از سوگند یادکردن‌ها برای استواری «پیمان» بوده که سبب‌دهنده نظم و قانون است؛ به‌ویژه آنکه ایران نیز «سرزمین پیمان» یاد شده است (هینلز، ۱۳۶۸: ۱۲۶). از منابع ایرانی و منابع هندی هم چنین برمی‌آید که رسم باستانی این بوده است که برای استحکام پیمان‌ها به «میترا» (نگاهبان، نظارت‌کننده بر پیمان‌ها و برقرارکننده نظم در جهان خدایان و آدمیان) در حضور «آتش» سوگند می‌خوردند (بویس، ۱۳۷۴: ۴۹-۵۰؛ هینلز، ۱۳۶۸: ۱۲۳). در معابد بابل قدیم نیز سوگند یاد کردن، شیوه‌ای در تثبیت دعاوی حقوقی یا تضمین اعتبار پیمان‌ها به‌شمار می‌رفت.

در این میان، سوگند به آتشکده‌ها به‌جهت جایگاه معنوی و مقدس آتش از بُن‌مایه‌ها و باورهای مذهبی و عُرفی در ایران باستان به‌شمار می‌آید؛ همچنان‌که اشارات برخی منابع تاریخی از سوگند به آتشکده‌ها حکایت دارد؛ از آن‌جمله/بن‌حوقل به آتشکده‌ای منسوب به دارین دارا اشاره می‌کند که زرتشتیان به آن سوگند یاد می‌کردند (ابن حوقل، ۱۹۳۹: ۲۷۳). از این‌روی و به‌جهت آنکه پیمان‌ها جنبه قانونی و قضایی می‌یافتند، سوگند یاد کردن (قسم خوردن) شاهان و بزرگان در شاهنامه به آتشکده‌ها، دارای اهمیت فراوان بوده است؛ از آن‌جمله، کیخسرو که در ابتدای بر تخت نشست خود روی به آتش، سوگند یاد می‌کند که در خون‌خواهی پدر، هرگز به خویشی خود با افراسیاب توجهی نکند: «چو بشنید ازو شهریار جُوان/ سوی آتش آورد روی و روان؛ به دادار دارنده سَوگند خُورد/ به روز سَپید و شب لاژورد» (فردوسی، ۱۳۹۸: ۱/۴۵۴). این سوگندها در شاهنامه بیشتر به آتشکده «آذرگُشَسپ» انجام می‌شود؛ برای نمونه، خسرو پرویز به بزرگان سپاه و کشور بیان می‌کند که اگر در یاری من، بر سر عهد و پیمان خود هستید، باید به پیشگاه آتشکده آذرگُشَسپ آمده و در آنجا سوگند یاد کنید:

اگر پیشِ آذرگُشَسپ این سران	بیایند و سَوگندهای گِران،
خورند و مرا یکسر ایمن کنند	که پیمان من ز آن سپس نشکنند،
بباشم بدین مَرز با ایمنی	نترسم ز پیکارِ آهرمَنی!

(همان: ۴/ ۸۷۰)

در سخنان بهرام چوبینه به بندوی نیز دیده می‌شود که بهرام از او می‌خواهد به آذرگُشَسپ سوگند خورد که اگر خسرو بیاید و سپاهی از نزد قیصر روم بیاورد، بندوی برای جان بهرام از خسرو، زینهار بخواهد:

کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی (سمیه ارشادی) ۲۳

یکی سخت‌سوگند خواهم به ماه	بدآذرگشسپ و به تخت و کلاه،
که گر خسرو آید بدین مرزوبوم	سپاه آرد از نبرد قیصر ز روم،
بخواهی مرا زو به جان زینهار	نگیری تو این کار دشخوار خوار،
کزو بر تن من نیاید زیان	نگردد به گفتار ایرانیان

(همان: ۹۱۳)

گستهم نیز در برابر خسرو پرویز به آتشکده آذرگشسپ این چنین سوگند یاد می‌کند:

بدآذرگشسپ و به خورشید و ماه	به جان و سر نامبردارشاه،
که تا هست گستهم، جز راستی	نجوید، نکوبد در کاستی!

(همان، ۹۲۲)

گذشته از این‌ها لفظ سوگند در داستان «سوداوه و سیاوخش» نیز که نشان‌دهنده ارتباط چارچوب‌های نظام قضایی با رویکردهای دینی است، دو مرتبه در معنای (نوعی از ورسرد) به کار رفته و بر آزمون قضایی در معنای کلی آن دلالت دارد؛^۹ اما آنچه با آتش و آتشکده ارتباط می‌یابد، آزمون ورگرم «گذر از آتش» است که به‌عنوان آزمونی در برابر دو طرف دعوی، یعنی سوداوه و سیاوخش گذاشته می‌شود: «مگر کاتش تیز پیدا کند/ گنه‌کرده را زود رسوا کند» (فردوسی، ۱۳۹۸: ۱/ ۳۲۰-۳۲۱) که خود، نشان از پیوند بسیار عمیق نگرش‌های دینی و باورهای عرفی با اصول و محاکم حقوقی و قضایی و لزوم و شیوه اجرای قوانین و مجازات‌ها در ایران باستان دارد؛^{۱۰} همچنان‌که بر مبنای «مادیان هزاردادستان» از آیین «ور» در دعوای شخصی و ضرب و شتم و دعوای حقوقی از جمله، تصاحب مال و ادعای مالکیت بر چیزی نیز استفاده می‌شد (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۶۸-۶۹ و ۱۲۳-۱۲۵).

۴. نتیجه‌گیری

اشارات شاهنامه از اعتبار و اهمیت نقش آتشکده‌ها در سیستم حقوقی، قانونی و قضایی در دوره ساسانی خبر می‌دهد که مهم‌ترین نمادهای آن نیز از واکنش‌های قضایی شاهان و سیاست‌ها و مجازات‌های ایشان در قبال جرائم ارتكابی، در کنار واکنش‌های دینی آنان (در ارتباط با آتشکده‌ها) برداشت می‌شود که این رویکرد، نه تنها در جرم‌زدایی از مجرمان (به جهت بُعد اجتماعی) و پذیرش توبه گناه‌کاران (به جهت بُعد دینی) مؤثر است، بلکه بر اهمیت

نقش و تقدس آتشکده‌ها و توان ظرفیتی این مراکز در پیشگیری از وقوع جرائم یا کاهش آن‌ها نیز تأکید دارد که این خود، بیانگر اهمیت ارتباط و پیوستگی میان سیاست‌ها و رویکردهای گوناگون شاهان شاهنامه با قواعد و معیارهای مذهبی و در یک کلام، پیوند میان «دین»، «قانون» و «ساختارهای سیاسی» است که نمودهای آن از تأثیرات مهم آتشکده‌ها و قدرت قوانین دینی در اجرای امور حقوقی، قضایی و قوانین اجتماعی رایج به‌روشنی دریافت می‌شود. در کنار فرمان‌های قضایی شاهان و اجرای مجازات‌ها از سوی ایشان در ارتباط با آتشکده، «کفاره»، «وقف» و «آدای نذر» شاهان در قبال آتشکده‌ها نیز بیانگر پیوند عمیق میان کارکردهای گوناگون آتشکده‌ها به‌ویژه کارکرد اقتصادی، با کارکرد فقهی-حقوقی این مراکز است که بیشترین آن‌ها نیز به ترتیب در دوره خسرو پرویز، انوشیروان و هُرمزد انوشیروان و در مورد آتشکده «آذرگُشسپ» دیده می‌شوند.

پی‌نوشت‌ها

۱. اعطای وام از منابع مالی آتشکده‌ها به مردم از جمله کارکردهای اقتصادی این مراکز در دوره ساسانی به‌شمار می‌رود که در برخی منابع به آن اشاره شده (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۲۱۶؛ بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۵۳)؛ این امر نشانگر وجود سرمایه‌هنگفت آتشکده‌ها و جایگاه مهم اقتصادی آن‌هاست که از همین پرداخت‌های شاهان و مردم به دست می‌آید (میرزایی، ۱۳۸۸: ۱۳۳).

۲. تقدس و پابندی به مذهب و ترس از مجازات‌های اخروی، یکی از مهم‌ترین عوامل افزایش ظرفیت بازدارندگی و کاهش جرائم اجتماعی در شاهنامه به‌شمار می‌آید که از مفهوم گناه در حقوق دینی به حقوق جزا ریشه دوانده است. به اعتقاد اردشیر، ترس از گناه، یک عامل بازدارنده مهم در جرائم به‌شمار می‌رود که تأثیر آن در نهاد انسان‌ها و اشخاص بزهکار به‌مراتب، بیش از سیاست‌های تنبیهی دیگر چون حبس و دار است: «چهارم، چنان دان که بیم گناه/ فزون باشد از بند و از دار و چاه» (فردوسی، ۱۳۹۸: ۳/۳۹۱).

۳. شاهان ساسانی در مواقعی که با مشکل، دشواری و یا خطری مواجه می‌شدند، و یا پیش پرداختن به نبرد یا امر مهمی، برای نیایش و آرزوی توفیق با پای پیاده، به زیارت آتش آذرگُشسپ می‌رفتند (فردوسی، ۱۳۹۸: ۴/۶۴۱ و ۹۶۲؛ وندیداد، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۷۰؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۲۰؛ کریستین سن، ۱۳۸۵: ۱۲۰).

۴. برای مطالعه بیشتر در مورد «قاعده تسبیب» بنگرید به (طباطبایی لطفی و روشنی، ۱۳۹۰: ۷۵).

۵. در ماده ۵۲۲ از قانون مجازات اسلامی آمده است: «متصرف هر حیوانی که از احتمال حمله آن آگاه است، باید آن را حفظ نماید و اگر در اثر تقصیر او حیوان مزبور به دیگری صدمه وارد سازد، ضامن است»؛ همچنین ماده ۵۲۴ این قانون‌نامه تاحدودی شبیه به اشاره شاهنامه در این زمینه است: «هرگاه کسی که

کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی (سمیه ارشادی) ۲۵

سوار حیوان است، آن را در معابر عمومی یا دیگر محل‌های غیرمجاز متوقف نماید، در مورد تمام خسارت‌هایی که آن حیوان وارد می‌کند و مستند به فعل شخص مزبور می‌باشد، ضامن است».

۶. افزون‌بر وقف شیرین برای روان همسرش در گذشته‌اش خسرو پرویز، از سوی بهرام گور نیز برای شادی روان جمشید وقفی صورت می‌گیرد: «بیخشید دینار گنج و درم / به مزد روان جهاندارجم» (فردوسی، ۱۳۹۸: ۳/ ۵۰۵) که این موارد از اهمیت و احترام به روان درگذشتگان در ایران باستان خبر می‌دهد.

۷. اشارات مربوط به «آتشکده فرنیغ» نشان‌دهنده آن است که این آتشکده با دادن فدیه از وجوه خود، آزادی برخی از بندگانش را که گویا در یکی از جنگ‌ها شرکت کرده و به اسارت درآمده بودند از دشمن بازخرید کرده است (مادیان هزار دادستان، ۱۳۹۱: ۳۶۶).

۸. کهن‌ترین قوانین شناخته شده جهان، نشان می‌دهند که سوگند خوردن در محاکم قضایی مورد تأیید و استفاده قرار می‌گرفت؛ برای نمونه در سند اکدی شوش، متهمی به خدای «ایشتار» سوگند یاد می‌کند که سند دروغین مالکیت زمین را جعل نکرده است و بدین ترتیب، حکم به نفع او صادر می‌شود (بادامچی، ۱۳۹۶: ۲۶-۲۷). این روش در قانون‌نامه سومری «اشنونا» نیز دیده می‌شود (مارتا و دیگران، ۱۳۸۰: ۹۱). در کتیبه داریوش در «نقش رستم» نیز اهمیت سوگند در اثبات دعوای قابل دریافت است: «مردی آنچه بر علیه مردی بگوید، مرا باور نیاید، تا هنگامی که سوگند هر دو را نشنوم» (نارمن شارپ، بی‌تا: ۸۹). در پرسش ۶۶ از «روایات آذر فرنیغ فرخزادان» هم در یک دعوای حقوقی، به سوگند یادکردن پسر وام‌گیرنده که پدرش از دنیا رفته، در برابر وام‌دهنده (طلبکار)، در پی حل نشدن اختلاف میان شاکی و متهم اشاره شده است (روایت آذر فرنیغ فرخزادان، ۱۳۸۴: ۵۱).

۹. لفظ «سوگند» (نوعی از ورسرد) دو مرتبه در داستان «سوداوه و سیاوخش» به کار رفته که مفهوم آن با «قسم خوردن» متفاوت است و بر آزمون قضایی در معنای کلی آن دلالت دارد: «چنین ست سوگند چرخ بلند» و «بدانگاه سوگند پرمایه‌شاه». پورداود در این باره می‌نویسد: گذشته از اینکه در نوشته‌های پهلوی چند بار «سوگند» در لفظ مترادف «ور» به کار رفته، در شاهنامه نیز به معنی «ور» به کار رفته است: «چنین است سوگند چرخ بلند». واژه سوگند به‌خوبی یادآور یکی از ورهایی است که در ایران باستان معمول بوده؛ زیرا سوگند، آبی بوده آمیخته به گوگرد که در محاکمه مشکوک به شاکی و متهم می‌نوشتند (پورداود، ۱۳۲۱: ۲۸۷). در فرگرد چهارم «وندیداد» بند ۵۴ به سَکنت‌مند (دارای گوگرد) اشاره شده (وندیداد، ۱۳۸۴: ۱۱۲؛ و وندیداد، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۷۵) که به اشاره «مادیان هزار دادستان» این شیوه در دادگاه‌های عمومی ساسانی از آسان‌ترین و معمول‌ترین روش‌ها به‌شمار می‌رفت (مادیان هزاردادستان، ۱۳۹۱: ۸۱).

۱۰. برای مطالعه بیشتر داستان «سوداوه و سیاوخش» از منظر حقوقی و قواعد آیین دادرسی بنگرید به (ارشادی، ۱۳۹۶: ۱۰۶-۱۱۳)

کتاب‌نامه

تورات.

- ابن حوقل، أبی القاسم، (۱۹۳۹)، *صورة الارض، القسم الثاني، طبعه ثانيه*، لیدن: بریل.
- ابن خردادبه، (۱۳۷۱)، *مسالك و ممالك*، ترجمه سعید خاگرد، تهران: مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- احمدی، اشرف، (۱۳۴۵)، *قانون و دادگستری در شاهنشاهی ایران باستان*، تهران: کتابفروشی اشراقی.
- ارشادی، سمیه، (۱۳۹۶)، *حقوق بشر در شاهنامه فردوسی*، رساله دکتری، استاد راهنما: احمد ذاکری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج.
- اکبرزاده، داریوش، (۱۳۸۵)، *سنگ‌نبشته‌های کرتیر موبد موبدان*، تهران: انتشارات پازینه.
- بادامچی، حسین، (۱۳۹۴)، «قراردادهای کارآموزی در بابل عهد هخامنشی»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال پنجم، بهار و تابستان، شماره ۱، صص ۳۳-۴۸.
- بادامچی، حسین، (۱۳۹۶)، *قانون حمورابی*، تهران: نشر نگاه معاصر.
- بلعمی، ابوعلی محمد، (۱۳۵۳)، *تاریخ بلعمی*، به تصحیح ملک الشعرای بهار، ج ۲، تهران: نشر زوار.
- بویس، مری، (۱۳۷۴)، *تاریخ کیش زرتشت*، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: انتشارات توس.
- بویس، مری - گرتر، فرانتر، (۱۳۷۵)، *تاریخ کیش زرتشت (پس از اسکندر گجسته)*، ج ۳، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: انتشارات توس.
- بیرونی، ابوریحان، (۱۳۸۶)، *آثار الباقیه*، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران: انتشارات ابن‌سینا.
- پورداد، ابراهیم، (۱۳۲۱)، «سوگند»، مجله مهر ایران، سال هفتم، شماره ۵ و ۶، بهمن و اسفند، صص ۲۸۱-۲۹۲.
- پورداد، ابراهیم، (بی‌تا)، *خرده‌اوستا*، سلسله انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی.
- توقیعات کسری/نوشتیروان، (۱۳۸۷)، نوشته محمدجلال‌الدین طباطبایی زواری، ترجمه حاج حسین نخجوانی، تهران: نشر شفیع.
- ثعالبی نیشابوری، عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، (۱۳۶۸)، *تاریخ ثعالبی*، با دیباچه مجتبی مینوی و مقدمه و ترجمه محمد فضائلی، تهران: نشر نقره.
- خالقی مطلق، جلال، (۱۳۹۱)، *یادداشت‌های شاهنامه*، ج ۱۰، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی اسلامی).
- خطیبی، ابوالفضل، (۱۳۸۳)، «انتخاب اقدم یا ترجیح اصح؟ (۲)»، نامه ایران باستان، سال چهارم، بهار و تابستان، شماره ۱، صص ۲۳-۵۷.

کارکرد حقوقی، قانونی و قضایی آتشکده‌ها در شاهنامه فردوسی (سمیه ارشادی) ۲۷

دایستان دینی، (۱۳۹۷)، مقدمه، آوانویسی و برگردان فارسی و یادداشت‌ها: مهشید میرفخرایی، پاره دوم (پرسش‌های ۴۱ تا ۹۲)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

دورانت، ویل، (۱۳۷۰)، تاریخ تمدن؛ مشرق‌زمین، گاهواره تمدن، ج ۱، ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

روایت آذرفرینغ فرخزادان، (۱۳۸۴)، مصحح و مترجم: حسن رضائی باغبیدی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

روایت امید/شوهریستان، (۱۳۷۶)، ترجمه نزهت صفای اصفهانی، تهران: نشر مرکز.

سلطانی ابری، محمدساجد، (۱۳۹۲)، تحلیل مردم‌شناختی کارکردهای آتشکده‌های عهد ساسانی، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، استاد راهنما: محمد همایون سپهر، استاد مشاور: کتیون مزداپور، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی، گروه علوم اجتماعی.

سین لیان، جان، (۱۳۸۵)، تاریخ روابط چین و ایران: از روزگار اشکانی تا شاهرخ تیموری، ترجمه جان هون نین، تهران: پژوهشکده زبان و گویش.

شارپ، رلف نارمن، (بی‌تا)، فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی، تهران: شورای مرکزی جشن‌های شاهنشاهی ایران.

طباطبایی لطفی، عصمت‌السادات - روشنی، محمود، (۱۳۹۰)، «قاعده تسبیح و رابطه آن با قاعده اتلاف»، مطالعات فقهی فلسفی، پاییز، سال دوم، شماره ۷.

فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۷۷)، میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. فردوسی، حکیم ابوالقاسم، (۱۳۹۸)، شاهنامه، پیرایش: جلال خالقی مطلق، بخش یکم تا دوم (چهارجلدی)، تهران: نشر سخن.

کتاب هشتم دینکرد، (۱۳۹۷)، آوانویسی، ترجمه و یادداشت از محسن نظری فارسانی، تهران: انتشارات فروهر.

کریستین سن، آرتور، (۱۳۸۵)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: نشر صدای معاصر. کزازی، میرجلال‌الدین، (۱۳۹۰)، نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج ۸، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

لوکونین، و.گ. (۱۳۵۰)، تمدن ایران ساسانی، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. مادیان هزاردستان (هزار رأی حقوقی)، (۱۳۹۱)، فرخ مرد بهرامان، پژوهش سعید عریان، تهران: نشر علمی. مارتا، ت.راس و دیگران، (۱۳۸۰)، «قوانین اشنونا: یادگار حقوقدانان باستانی، ترجمه حسین بادامچی، مجله حقوق دادگستری، شماره ۳۷.

مجیدزاده، یوسف، (۱۳۷۹)، تاریخ و تمدن بین‌النهرین، ج ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۲۸ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۵، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- میرزایی، علی‌اصغر، (۱۳۸۸)، «کارکرد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آتشکده‌ها در عصر ساسانی»، پژوهش‌های علوم تاریخی، سال یکم، شماره دوم، صص ۱۳۷-۱۲۳.
- نصراله‌زاده، سیروس، (۱۳۹۸)، کتیبه‌های خصوصی فارسی میانه ساسانی و پس‌ساسانی (گورنوشته، یادبودی)، ج اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هیئتس، والتر، (۱۳۸۳)، دنیای گمشده / یلام، ترجمه فیروز فیروزنیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هینلز، جان، (۱۳۶۸)، شناخت اساطیر ایران، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، کتابسرای بابل و نشر چشمه.
- وندیلاد، (۱۳۸۴)، نوشته جیمس دارمستتر، ترجمه موسی جوان، تهران: نشر دنیای کتاب.
- وندیلاد، (۱۳۸۵)، ترجمه و پژوهش: هاشم رضی، ج ۱، تهران: انتشارات بهجت.
- ویسهوفر، یوزف، (۱۳۹۳)، ایران باستان، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس.
- یارشاطر، احسان و دیگران، (۱۳۷۷)، تاریخ ایران؛ از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، ج ۳، قسمت دوم، ترجمه حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- یزدانی‌راد، علی، (۱۴۰۰)، «کارکرد دینی و اجتماعی آتش و آتشکده در فرهنگ ایران باستان»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۵، شماره ۲۸، صص ۳۴۴-۳۱۷.

Dhabhar, E.B.N. (ed.), 1909, *Saddar Nasr and Saddar Bundehehsh*, Trustees of the Parsee Punchayet Funds and Properties, Bombay.